

BALTI LAENUDEST JA NENDE UURIMISEST

Lembit Vaba

Läänemeresoome-balti keelesuhteid on süstemaatiliselt uuritud rohkem kui sada aastat. Läänemeresoome keelte balti laenude teemal on kirjutatud arvukalt pikemaid ja lühemaid uurimusi ning mitu kokkuvõtvat käsitlust (Thomsen 1890, sellest vähesel määral täiendatud ja täpsustatud versioon Thomsen 1931; Kalima 1936). Uurimistulemusi on rakendatud läänemeresoomlaste etnogeneesi sõlmküsimumste lahendamisel. Balti laenude sisulise külje analüüs, ühitatud arheoloogilise ja antropoloogilise ainesega, on andnud häid tulemusi läänemeresoomlaste esiajaloo selgitamisel laiemaltki. Eelkõige on baltilaenulise põllundus- ja karjandussõnavara jälgimisel saadud üliväärtuslikku kultuuriinfot selle kinnituseks, et baltlastega kontakti astunud eel- ja algläänemeresoomlased on just kontaktide kestes ning neist ärgitatult hakanud siirduma viljelevale majandusele, paigaelu eeldavale põlluharimisele ja karjakasvatusele. Balti laenude sisu analüüs on muinaskultuuri uurijaid viinud arusaamale, et muistsed balti hõimud on olnud lõunapoolsete alade kultuuriilmingute aktiivsed vahendajad. Kuid Vilhelm Thomseni monograafia ilmumisest peale, mis keeleajaloo uurijate veenet mööda annab läänemeresoome-balti kontaktidest tervikuna õige pildi, on mitmed kesksed küsimused tänaseni ammendava vastuse, sh. balti laenude erivanuselised ja -lähtesed kihistised, separaatsete baltismide võimalikkus üksikutes läänemeresoome keeltes, balti laenud volga keeltes, balti tüvede ja lõpuosiste substituutsiooni üksikküsimumused. Pikast uurimisloost hoolimata ollakse balti laenude küsimuse rahuldavast – rääkimata ammen-davast – lahendusest väga kaugel.

Läänemeresoome keelte laenuvara uurimine on viimase paari-kümne aasta jooksul märgatavalt elavnenu ja läinud tõusuteed. Uued metoodilised võtted on tuulutanud ja tõhustanud laensõna-uurimist. Fonotaktikareeglite arvestamine ja sedakaudu saadav info on aidanud süstemaatiliselt otsida ja etümoloogia vaatevälja tuua uusi potentsiaalseid laene. Näit. homogeense häälikuehitusega (n-õ. riimiefektiga) *rte*-noomenid *hirs*, *kirs* 'õhuke jääkord', *kõrs*,

pars, vars, virs 'komme' on osutatud balti laenudeks. Uuemate uurimistulemuste põhjal on väga radikaalselt muutunud arusaamad läänemeresoome keelte vanemaid indoeuroopa laene puudutavates kesketes küsimustes (võimalikud laenukihistised, laenamise aeg ja levikuteed). Soome uurija Jorma Koivulehto (Koivulehto 1983) jagab nende uurijate seisukohta, kes arvavad, et venekirveskultuuride (2500–2000 e.m.a.) kandjad polnud veel baltlased, vaid indoeuroopa algkeele niisuguste murrete kõnelejad, millest hiljem kujunes balti ja slaavi (või baltoslaavi) ning germaani algkeel. Esibalti laenude idee ei ole iseenesest uus. Juba Kazimieras Buga on oletanud, et läänemeresoomes ja lapis leidub balti laene, mis peegeldavad balti sibilantide *š* ja *ž* varasemat afrikaadilist vaheastet *c* resp. *dz*, kust vms **c* > lms *s* ja lp *č* (vt. Endzelin 1909: 31–32; Kalima 1936: 20, 21, 60). Teatavasti on indoeuroopa palataalklusiilid **k*, **g* ja **g'h* häälikuümbrusest sõltumatult nn. satem-keeltes läbi teinud assimilatsiooni. Balti tüüpi satemisatsioon on kulgenud eeldatavasti järgmiselt: i-e **k* > esiblt **c* > ühisbtl **š* (> ld *š*, lt *s*) ja i-e **g*, **g'h* > esiblt **dz*' > ühisbtl *ž* (> ld *ž*, lt *z*). Balti keeltes ei leidu jälgi afrikaadilisest vaheastmest, kuid selle võimalikkusest kõnelevad i-e **k* ja **g*, **g'h* arengud nn. satem-keeltes (nt. albaania keeles, mille eriline lähedus balti keeltele hilise indoeuroopa algkeele kontekstis on tänapäeval üldtunnustatud, ja rumeenia keele daakia substraadis) ning üldisemat laadi tüpoloogilised kaalutlused (vt. Gamkrelidze, Ivanov 1984: 104 jj., samas viited asjaomasele kirjandusele; Desnickaja 1984: 306; Trubačev 1984: 19). Seda silmas pidades tuleks veel vaagida Koivulehto esitatud kontseptsiooni läänemeresoomes ja lapis levivate vanade indoeuroopa esibalti laenude vahekorra küsimuses.

Läänemeresoome-balti kontaktide absoluutse kronoloogia suhtes on esitatud diametraalselt lahknevaid arvamusi, mida võib lühidalt sõnastada kahe suundumusena: 1) dateerida kontaktide algus üha kaugemasse ürgminevikku; 2) eeldada sepaatseid kontakte algkeelest eristunud balti ja läänemeresoome hõimukeelte vahel.

Emil Nestor Setälä ja tema õpilaste töodes avaldatakse teatavasti arvamust, et läänemeresoome-balti kontaktid algasid mõned sajandid enne meie ajaarvamist (Setälä 1932: 34). Yrjö H. Toivoneni järgi on kontaktid baltlastega võinud alata siiski juba aja-

arvamiseelse aastatuhande keskpaiku, kui varaläänemeresoome algkeele kõnelejad olid jõudnud baltlaste naabrusesse Läänemere-mail (Toivonen 1953: 32). Harri Moora seisukoht oli, et kokkupuuted baltlastega algasid hiliskiviajal, s.o 3. at. lõpupoole e.m.a., kui Baltimaile ja Edela-Soomes levis edelast ja lõunast venekirveste kultuur, mille kandjaid Moora peab varabalti hõimudeks (Moora 1956: 56 jj.). Balti-läänemeresoome kokkupuudete dateerimine rohkem kui 1000 aastat traditsioonilisest varasemaks johtub teatavasti eelkõige arheoloogilistest kaalutlustest: 2. at. e.m.a. või veelgi varem hakkas Baltikumis levima venekirveste kultuur. Selle kandjate asustus ulatus Soomes Hämeni. Balti hõimude etnogeneesi kohta käivad (lingvistilised) andmed ei ole Moora esitatud seisukohtadega vastuolus. Kuni 2. at. e.m.a. ei ulatunud balti hõimude tuumikala (nn. keskmurre) põhjapiir Nemunase ülemjooksu alalt (sealhulgas tänapäeva Lõuna-Leedust) ja Berezina jõest oluliselt kaugemale "ülespoole", idapiir aga kulges tõenäoliselt Dnepri jõgikonnas Berezina ja Pripjati suudmeala vahelt. Balti hõimude vahetuteks lõunanaabriteks olid slaavlasted. 2. at. e.m.a. algas balti hõimude migratsioon ümbritsevatele aladele itta, kirdesse, põhja ja loodesse. Baltlaste nihkumine põhja poole viis nad kontakti varaläänemeresoome hõimudega. Leedu uurija Vytautas Mažiulis on väljendanud seisukohta, et tänapäeva Leedu ei jäänud läänemeresoome-balti kontaktsooni, sest Leedus pole läänemeresoomelisi hüdronüüme, nagu varem on arvatud. Mažiulise järgi moodustasid balti hõimukeeled üsna lõdva algbalti keeleühitsuse (vrd. ka Ivanov, Toporov 1961: 302–305: balti keeleala murdeline killustatus on ürgne, see liigendus kesk- ja ääremurdeiks; Stang 1966, 12–13: algbalti oletus on küsitav; Laučjute 1985: 29: balti keelte murdeerinevused lähevad tagasi indoeuroopa algkeelde). See lõdvalt seotud keelekooslus liigendus kesk- ja ääremurdeiks. Keskmurrete jätkajad on algleedu ja algläti murded, ääremurrete ühe osa moodustasid nn. läänebalti murded, millest kujunesid preisi, jatvingi ja kurši hõimukeeled.

Mažiulis peab protoslaavlasti algbalti ääremurrete kõnelejaiks. Algbalti ühtsus hakkas lagunema 5. saj. paiku e.m.a. (selle kohta lähemalt: Mažjulis 1964 ja Mažiulis 1981: 5 jj., kus on esitatud algbalti murdeliigendus). Lõdvalt seotud algbalti keeleühitsuse kúsimumes on sõna võtnud arheoloog Valentin Sedov (Sedov 1985), kelle järgi baltlaste integratsioon on hiline, toimudes

lähedaste indoeuroopa murrete alusel. Balti hõimude tuumikalale, s.o. tänapäeva Ida-Leedu ja Loode-Valgevene territooriumile oli vanemal rauaajal iseloomulik riipekeraamika. Tuumikala ümber paiknesid mitmed perifeersed rühmitused: 1) kirdes Dnepri-Dvina ja Ülem-Oka baltlased; 2) kagus Milogradi kultuuri baltlased; 3) läänes balti rühmitus, kust lähtusid hilisemad preislased, galindid, jatvingid ja kuršid; 4) viimastest veelgi läänemal, Kašuubi kõrgustikul paiknenud balti rühmitus.

Läänemeresoome keelte balti laenude uurimislugu tunneb korduvaid katseid osutada **laenuallikaks** mõni konkreetne balti keel või murre, tuues läänemeresoome-balti kontaktide algusaja hilisemasse aega. Juba Thomsen avaldas ettevaatlikku arvamust, et laenuallikaks on vahest võinud olla leedu või pigem idaläti keelekuju, või hoopis leedu-läti keelealast ida ja põhja poole jäänud, hiljem hääbunud balti keel (Thomsen 1890: 144–145).

Eino Nieminen taas on püüdnud oma uurimustes näidata seda, et algläänemeresoomlastel on olnud kontakte peaaesjalikult vaid läänebaltlastega, tõenäoliselt meresõitjatest muistsete kuršidega (Nieminen 1934: 56–62; Nieminen 1957; Nieminen 1959; Nieminen 1963). Niemineni seisukoha kaalukaimaks lingvistiliseks argumendiks on peetud asjaolu, et mitmed balti päritolu noomenid (ühtekokku ligi 20 tüve, sh. *hani* : *hane*, *hirs* : *hirre*, *laht* : *lahe*, *lõhi* ~ *lõhe*, *reis* : *reie*, *õrs* : *õrre*, sm *nuode* 'mehe-, naisevend, õemes' jt.) on ootuspärase *a*-tüvelisuse asemel *e*-tüvelised, mis justkui viitaks muinaskurši laenuallikale. Kurši substraatala keeleuususe Lääne-Leedus ja Lõuna-Kuramaal kajastab tõepoolest seesuguseid, ühisbaltist hälbivaid tüvevokaali arenguid. Kuid analoogiline nähtus iseloomustab ka läänemeresoome keelte germaani laene. Uuemate uurimistulemuste põhjal osutubki kirjeldatud morfoloogiline kohanemine *e*-tüvede atraktiivsusele balti ja germaani kontaktide ajal algläänemeresoomes endas.

Janis Endzelins on suhtunud tõrjuvalt katseisse siduda läänemeresoome keelte balti laensõnu mõne konkreetse, hilisajast tuntud balti keelekujuga. Läänemeresoome baltismide hulgas on tõenäoliselt eri ajajärkudest ja eri murretest, sh. hääbunud (läänemeresoomlastesse sulanud?) balti murretest pärinevaid laene, kuid ainuüksi keeleteaduse abil ei ole neid küsimusi võimalik lahendada (Endzelin 1933).

Pidades silmas läänemeresoome-balti kokkupuudete pikka ajalist kestust, on igati õigustatud oletada, et läänemeresoome keeltes on erivanuselisi baltisme. Balti laenude erivanuseliste ja -lähteste kihististe küsimus on üha päevakorras Thomsenist peale. Thomsen käsitleb vanu balti laene õieti summaarselt, püüdmata neid vanuseliselt diferentseerida. Liivi ja eesti keeles esinevate läti laenude lahushoidmiseks vanematest balti laenudest leidub enamikul juhtudel piisavalt balti ja läänemeresoome (hääliku)kriteeriume. Vanemate balti laenude kronoloogiliselt liigendatumale käsitlemisele on uuemal ajal pööratud suhteliselt palju tähelepanu. Peab aga nentima, et esitatud diferentseerivaid häälikukriteeriume saab tõlgendada mitmeti. Teatud hääliku või häälikuühendi erinevad substituudid võivad tõepoolest usaldusväärselt osutada erinevale laenuajale, kuid põhjus võib olla muuski. Eriti tuleb kaaluda ja arvesse võtta järgmisi põhimõttelisi asjaolusid: 1) lähtekeele murdelisi iseärasusi; 2) laenusaaaja murdelisi iseärasusi; 3) häälikuümbrusest jne. tingitud rööpseid eriarenguid laenusaaajas.

Balti laenude häälikusubstituutide detailne väljaselgitamine on vaearikas ja saadav info pole kronoloogilise diferentseerijana üheselt interpreteeritav. Nimetatud asjaolu peaks suurendama huvi balti laenude **leviku kui dateerimiskriteeriumi** vastu (vrd. Mägiste 1936, 185–186: levik võiks balti laenude dateerimisel kujuneda “üheks olulisemaks eraldamiskriteeriumiks”). Levikuandmete mehaaniline rakendamine pole muidugi mõeldav (sest nt. hilisem keelkonnasisene laenamine on paisutanud balti isolekse, baltismide taandumine keeleala mõnest osast aga neid ahendanud), tööhüpoteesina viib aga uurimistööd kahtlemata edasi.

On avaldatud arvamust, et balti kontaktid on kiirendanud läänepoolsete hõimude keelelist irdumist idapoolsetest. Oletatav läänemeresoome-volga balti päritolu ühislaenuvara on niivõrd väikesearvuline, et selle häälikulist ja sisulist spetsiifikat pole võimalik esile tuua. Kui jätta lapi kõrvale, tõuseb läänemeresoome ja volga keeltes ühiste balti päritolu sõnatüvede arv märgatavalt, moodustades umbkaudsete arvestuste järgi 10–15% kõigist läänemeresoome keeltes leiduvaist balti tüvedest. Mordva ja mari keelest on teada vaid mõni üksik usutavalt balti päritolu sõnatüvi, mis pole esindatud läänemeresoome keeltes. (mrd *p'ejel* 'nuga' kui mordva keelele iseloomuliku ühe usutavaima balti erilaenu

suhtes vt. Vaba 1988: 183, kus juhitakse tähelepanu lõunaeesti sõnale *pala/s'k`vana*, nüri kõlbmatu terariist (kirves, nuga)' (? < \**pail-*) kui blt *peil-/pail-*tüve võimalikule jätkajale, vrd. ld *peilis`nuga`*, *pailyti`lööma`*.)

Levikuandmete interpreteerimine. Sõna lingvogeograafiline karakteristik on etümoloogilise analüüsi kriteeriume, kuid tal on ka iseseisev väärtus, sest etümoloogiliste seoste territoriaalne jaotumus võimaldab teha järeldusi keele arengu varasemate ajajärgude (näit. murdevahekordade) kohta. Suurt huvi pakuvad katkendlikud isoleksid, mis ühendavad perifeeriaid. Vanade baltismide isoglossid evivad teadupärast keerulisi konfiguratsioone. Nii lingvistilistel kui ka ekstralingvistilistel põhjustel võib sõna mõnest piirkonnast kaduda, teises aga säilida. Katkendlikud isoglossid, sidudes läänemeresoome keeleala eri osi, võivad osutada märksa keerukamaid murdeseoosid kui keelkonna murdeline jagunemine horisontaalselt põhja- ja lõunarühmaks. Olgu lisaks märgitud, et leksikosemantilised ja leksikoderivatiivsed vasted võivad peegeldada: 1) murrete geneetilist identsust; 2) murrete kontaminatsiooni, keelenähtuste interferentsi, kontakte. Sellesuunalise uurimistöö tulemuslikkus sõltub loomulikult materjali täiusest, uuritavate sõnatüvede sisestruktuuri mõistmisest, rekonstrueeritud lähtekujude usutavusest, semantilise evolutsiooni peamiste etappide tõlgendamisest.

Etümoloogiate detailsemal ja hoolikamal eritlemisel selgubki näiteks, et läänemeresoome keelte põhjarühma balti päritolu regionalismidele leidub siiski vaste ka lõunarühmas. Läänemeresoome baltismide leviku jälgimine võib avada uusi perspektiive läänemeresoome murrete omavaheliste suhete ja lingvoetniliste protsesside selgitamisel. Balti laenude leviku üksikasjalikumale jälgimisele on hakatudki pöörama suuremat tähelepanu (vt. näit. Suhonen 1980: 189 jj.; Suhonen 1988: 596–615; Sammallahti 1977: 122 jj.). Ühtlasi on juhitud tähelepanu metoodika täiustamise vajadusele: praeguste läänemeresoome keelte asemel tuleks kasutada üksusi, mis kajastaksid paremini kunagist hõimuliigendust (Viitso 1982, 78–79; Itkonen 1983: 210). Balti laenude levik läänemeresoome keelealal pole nii ühtlane, nagu traditsiooniliselt on väidetud, mis on viinud mõttele, et kontaktsoone (laenutsentrumeid) pidi olema rohkem kui üks mõlemal pool Soome lahte. Seega on läänemeresoome algkeel hakanud sõnavara

poolest diferentseeruma juba varakult. Pekka Sammallahti, Terho Itkoneni ja Seppo Suhoneni järgi (Itkonen 1972; Sammallahti 1977; Suhonen 1980) levivad üksnes läänemeresoome keelte põhjarühmas (sõnuti võib siiski liituda vadja keel ja eesti kirderanniku- ning saarte murre) järgmised balti laenud (esitatud loend ei ole ammendav):

apila(s) 'ristikhein' (lv *o 'bil'* id. jt. on hilisem läti laen)

helle 'kuumus, palavus', vrd. siiski ePöi, Muh *el(l)itis* 'väike lisatuli enne leibade ahjupanemist' (Saareste 1953: 11)

hirvas 'põdrapull'

karsina 'aedik, sulg', millega liitub vdj *karsin(a)* 'aedik, sõim', eVNg, Lüg *kardin*, Jõe, Kuu, Vai *karsin* 'aedik'

kauha 'kulp, kopsik, kapp', millega liitub vdj *kavi* > ? eIis, Hel *kavi* 'leilikapp' (SKES I: 172; EEW II: 654); põhjalikum etümoloogiline analüüs näitab, et samast balti päritolu tüvest **kauh-* lähtub ka e *kaha* ~ *kaho* ~ *kahu* ~ *kahv* ~ *kahve* ~ *kauh* ~ *kahk* 'laiem või jämedam nõgus ots (nt. lusikal, piibul); ka puulusikas (Rid)', *kahv* ~ *kaha* 'kalapüügiriist', *kahv* ~ *kahu* ~ *kauh* 'okaspäitsed' EEW II, 654: *kahv I*, *kahv II*; (*uh* > *hv* metateesi kohta vt. Rätsep 1959) (e *kauss*, lv *koušš* id. on hilisemad rööplaenud läti keelest)

keli 'tee(olud)' (lv *tsess* 'tee' on hiline läti laen)

käärme 'uss, madu', millega liitub eSa *kärm*, -i 'vaskuss', *tule/kärnes* ~ *tuli/kärnas*, *tule/karn*, -i 'punane soouss (*Coluber cherssea*), (Mus) ? rästik (*Pelias berus*)' (vt. lähemalt: Saareste 1953: 18); etümoloogiliselt tõenäoliselt teislähtesed on eRis (*nõmme*)*kärt*, -i 'vaskuss', eLõ (*palu*)*kärk*, *palukärp* jt. 'vaskuss' eVai *käärme* 'uss, madu' on tõenäoliselt soome laen, ? lv *kiermõz* id. hilislaen läti keelest

lahto 'linnupaelad'

lunka: *lunkan aika* 'aeg kevadel, kui puukoor on lahti'

panu 'tuli (rahvaluulekeeles)'

routa 'kelts, jäätunud maa', millega liitub vdj *rōuta*, *rout*, eVNg, Lüg, Jõh, Kod *rōud*, Kod ka: *rōöd* 'kelts, peale sulamist maapinnas püsinud jää', *rōu(d)ane* 'keltsane', Vai *routa* (< vdj või sm); kui e *rōusk* ~ *rōus* ~ *rōusa* 'krobelseks jäätunud maa, kohrjää, murdunud, kokkukuhjunud ja konarlik jää' lähtub samast balti originaalist (vrd. EEW VIII: 2580–2581;

SKES IV· 850), tuleb sm *routa* tõenäoliselt sellest loendist välja lülitada

tuulas 'tulevalgel ahinguga kalapüük', interpreteerides e *tulusel* (*käima*) 'tulevalgel ahinguga kala püüdma, tulusel käima', Krk, Hel *tulustama* id. *tuli*-sõna tuletiseks (nii nt. EEW X, 3348: *tuli*; vrd. siiski SKES V, 1395: *tulus*, eVai *tuulal* (*käima*) id. tõenäoliselt < sm; lv *dūlin* 'trockenes, morsches Laubholz, womit man beim Imken die Bienen beräuchert; Zunder; Stab mit Feuer am Ende zur Vertreibung der Bienen' on hilislaen läti keelest

vihvilä 'mitmete sootaimede (haril. tarn (*Juncus*) või luga (*Carex*)) nimetus'

virsi 'kirikulaul; komme, viis', millega liitub vdj *virsi* 'laul', kuid raske on osutada põhjarühmast saadud laenuks e *vir s*, (Gös.) *virđ virre, virts, -i* 'komme, viis'; tõenäoliselt kuulub etimoloogiliselt siia ka e (Hls) *virtu* 'üleannetu, logard'

vuota '(toor)nahk'

Seega tuleb ülaltoodud loendist pärast eesti (murde)sõnavara sügavamalt analüüsi ja levikuandmete arvestamist välja lülitada *kauha, käärme, routa* ja *virsi*, vahest ka *helle* ja *tuulas*.

Lisaks loetletud sepaaratsetele baltismidele on Sammallahti järgi põhjarühmas kümmekond sellist balti tüve, mis keeleliste seikade põhjal võivad olla laenatud iseseisvalt kummalgi pool Soome lahte: ühelt poolt nt. sm *kuuro* jt. 'kurt' ja sellega liituv e (Sa, Muh, Lä) *kuretama*, (Khn) *kurituma* 'kurdiks jääma' (Saareste 1953: 17) ja teiselt poolt e *kurt*, (Hää, Saa, Hls, Krk) *kurre*, vdj *kurrō*, samuti vps *kurdiž*; hoopis hilisemat läti päritolu on lv *kurli*, *kurli*, e (Lei) *kuur'l'a* jt., (Hel) *kur ss* (Suhonen 1973: 145; Vaba 1977: 54). Levikupilt on tasandunud hilisema keelkonnasisese laenamise tõttu, mida on soodustanud vastastikused kontaktid üle Soome lahe ja Ingerimaa kaudu. Läänemeresoome keelte idarühmas (savo, isuri, aunuse, lüüdi, vepsa) pole praktiliselt täheldatud selliseid balti laene, millel puuduks vaste läänesoomes ja/või lõunarühmas. Esialgsete andmete põhjal (vt. Suhonen 1980: 206) on läänemeresoome keelte idarühmas tunduvalt vähem balti laene kui soome keeles (v.a. aunuse). Suhoneni järgi on eesti keeles esindatud 79% balti laenudest. See näit oleks veelgi kõrgem, kui laenu-uurijad saaksid hõlpsamini arvesse võtta eesti murdesõnavara andmeid. Tulebki tähendada, et läänemeresoome keelte

balti laenude uurimine on olnud väga soomekeskne, soome ainesest lähtuv. Sellesuunalise uurimistöö vili on üsna arvukas soome keelele ainuomaste baltismide väljaselgitamine koos sellest johtuvate järeldustega. Uuemate uurimistulemuste põhjal võib öelda, et ka eesti keeles on märksa arvukamalt separaatseid baltisme, kui seni on osatud arvata (vt. lähemalt Vaba 1990b: 125). Üllatavalt tulemuslikuks võib osutada leksikoni mõnede fragmentide (mõisterühmade) hoolikas läbivõrdlemine. Mitte üksikud, vaid massiliselt esinevad isoleksid võivad tõepäraselt kajastada lingvoetnilisi protsesse, kuid need tulevad esile – nagu juba öeldud – keele leksikoni ulatusliku kaasahaaramisega sellesuunalisse uurimistöösse. Näit. **maastikusõnavara** etümoloogiline analüüs osutab, et selles mõisterühmas võib eesti keelest leida arvukalt balti päritolu sõnu (vt. lähemalt Vaba 1989: 206–218). Eesti maastikusõnavara etümoloogilise analüüsi esialgsete tulemuste põhjal on osutunud võimalikeks baltismideks järgmised:

(h)*allik(as)* 'läte, (murd. ka:) sula koht merejääs', millega liitub Edela-Soome *allikko*, *allakko* 'veeloik, -lomp, -auk, märg metsamaa või nõgu; sula koht (mere)jääs',

kuits, -a 'vesine sooäärne maa (kus kasvavad kased või kadakad)'
lohm, -i 'veega kaetud madalik, lohk, loik, vesine või porine koht (heinamaal)', vrd. siiski ka is *lohme lohmehen* 'jään päälle jäätynyt uusi kerros'

loja (koht) 'madal vesine koht (ükskõik kui suur ja missuguses maastikus)'

mülgas 'rabalaugas, vee-, poriauk; pehme koht (soos, rabas vm.)'

palu ~ *palo* 'soo(maa), madal tüma maa, sooheinamaa, vesine metsamaa'

rahu (Wied. ka: *rahv*, -u) 'liivane või kivine meremadalik, väike saar meres ranna ligidal'

Tähelepanдав on sealjuures balti päritolu separaatsete maastikusõnade kontsentreerumine keeleala lääneossa. Seda uurimise käigus isegi mõnevõrra ootamatult ilmnenu d lingvistilist tõsiasja on võimalik ühitada arheoloogia ja antropoloogia andmetega. Harri Moora ja Lembit Jaanitsa uurimistulemused osutavad, et balti hõimud levisid põhja poole just üle Lääne-Eesti (Moora 1956; Jaanits 1973: 720–722). Nende rühmad paiknesid peamiselt Lääne- ja Põhja-Eesti rannikul ning saartel, samuti Kesk-Eesti madalikul.

Seevastu Kagu-Eestisse ning Ida-Lätisse Ja Kesk-Eesti põhjaossa levis balti rahvastikku tunduvalt vähem. Arheoloogia andmed osutavad, et kuni meie ajaarvamise alguseni on Lääne-Eesti ja saared muu Eesti territooriumiga võrreldes olnud kultuurilise arengu ja asustustiheduse poolest esirinnas. Seejärel algas pikka aega kestnud taandareng, mille põhjust majandustegurite kõrval (Lääne-Eesti õhukesed mullad ei sobinud alepõllunduseks, mis nüüd üha laiemalt levima hakkas) tuleb Moora arvates otsida ka baltluse hääbumises, nende assimilatsioonis nimetatud alal (Moora 1965: 135 jj., eriti 136–137). (Vrd. ka Mandel 1993: 31, 35: Senised uurimistulemused ei võimalda öelda, miks 3.–4. saj. leiud siiski kogu maakonnas [= Läänemaal] puuduvad. Kas toimus tõesti mingi majanduslik tagasilöök ja elanike arv järsult vähenes või pole vanema rauaaja teise poole muististele lihtsalt senistel kaevamistel satunud. 1.–2. saj. asustus paiknes kahes piirkonnas, nimelt Matsalu lahest lõunas – Salevere-Poanse-Karuse-Vatla-Kaseküla-Kõmsi ümbruses – ja praegusest Haapsalust idas – Linnamäe-Auaste-Uugla-Taebla piirkonnas. V Lõugas oletas omal ajal, et vanema rauaaja kalmeid võis olla ka Saanika-Ridala piirkonnas ning Tõstamaa-Audru ümbruses. Märkimisväärseid selle ajajärgu asustuskeskusi pole neis piirkondades siiski avastatud. Ainult Parilas on üks rikutud, kuid uurimata kivikalme. Keskmisest rauaajast on kogunenud võrdlemisi rohke esemeline materjal, kuid selles leidub vähe niisugust, mida saaks pidada Läänemaa vanema rauaaja esemetüüpide alusel tekkinuks. Või oli Läänemaa tõesti vahepeal 200 aastat asustamata ja 5. saj. alustati uuesti “tühjalt kohalt”?)

Nii tuleb teatud osa ülalesitatud eesti maastikusõnadest pidada **substraatse iseloomuga balti reliktsõnadeks**, mis on levinud läänemeresoomestunud baltlaste keeleuususe kaudu. Hilisanaaloogiad tõendavad ühemõtteliselt, et geograafilised apellatiivid ei ole niivõrd kultuurihoovuste poolt kohale kantud, kuivõrd osutavad etnilistele assimilatsiooniprotsessidele: need on kohapeal elava vähemusrahvuse keele rudiment, keeleline substraat, mis säilib enamusrhvuse domineerivale keelele siirdudes sel määral, mil määral selle üksusi tajutakse ekvivalentituna, tõlkimatuna vms.

Kagu-Eestist on registreeritud **metsamesinduse** oskussõna *kõno* ‘nõorredel, millega mindi tarupuust mett võtma’, mille balti päritolu on ilmne. *kõno* arhailisust osutab sõnaalguline *k*, mis

välitab hilise läti laenuallika. Sõna- ja kultuurilaenud käivad sageli käsikäes. Ühe ja sama mõisterühma sõnad võivad ületada keelepiire üheskoos. *kõno* kaheldamatu balti päritolu suurendab tunduvalt samasse ideorühma kuuluvale sõnale *taro ~ taru* 'tarupuu õõs; mesilaste pesaruum; mesipuu' esitatud balti etümoloogia tõepära (etümologiseerimiskeskuste kohta vt. lähemalt Vaba 1977: 99–100). Tähelepanuväärne on seegi, et *taru* ajalooline levikuala on sügavate metsamesinduse traditsioonidega Kagu-Eesti (vt. lähemalt Vaba 1990a, Vaba 1990c).

LÜHENDID

ESA = Emakeele Seltsi Aastaraamat, Tallinn.

FUF = Finnisch-ugrische Forschungen, Helsinki.

FUFA = Finnisch-ugrische Forschungen. Anzeiger, Helsinki.

KK = Keel ja Kirjandus, Tallinn.

LKK = Lietuvų kalbotyros klausimai, Vilnius.

LU = Linguistica Uralica, Tallinn.

SKST = Suomalisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia, Helsinki.

STEP = Suomalaisen Tiedeakatemia esitelmät ja pöytäkirjat, Helsinki.

SUSA = Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja, Helsinki.

SUST = Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia, Helsinki.

Vir. = Virittäjä, Helsinki.

VJa = Voprosy Jazykoznanija, Moskva.

KIRJANDUS

Desnickaja, A. V. 1984, Sravnitel'noe jazykoznanie i istorija jazykov, Leningrad.

Gös. = Göseken, H. 1660, Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache, Reval.

EEW = Mägiste, J. 1982/1983, Estnisches etymologisches Wörterbuch, I–XII, Helsinki.

Endzelin, J. 1909 [rets.], Būga Kasimir, Aistiški studijai. – FUFA IX 1909, 28–32.

Endzelin, J. 1933, Zur Herkunft der baltischen Lehnwörter des Finnischen. – Liber semisaecularis Societatis Fenno-Ugricae (SUST LXVII), Helsinki, S. 76–83.

Gamkrelidze, T. V., Ivanov, Vjač. Vs. 1984, Indoeuropejskij jazyk i indoeuropejcy. Rekonstrukcija i istoriko-tipologiceskij analiz projazyka i prokul'tury I, Tbilisi.

Itkonen, T. 1972, Historiantakaiset Häme ja Suomi kielen tutkijan näkökulmasta. – Historiallinen Aikakauskirja 2, s. 85–112.

Itkonen, T. 1983, Välikatsaus suomen kielen juuriin. – Vir., s. 190–229, 349–386.

- Ivanov, V. V., Toporov, V. N. 1961, K postanovke voprosa o drevnejših otnošenijah baltijskih i slavjanskih jazykov. – Issledovanija po slavjanskomu jazykoznaniju, Moskva, str. 273–305.
- Jaanits, L. 1973, Soomeugrilaste hargnemisest arheoloogia andmeil. – Keel ja Kirjandus nr 12, lk 711–724.
- Kalima, J. 1936, Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat, Helsinki (SKST 202).
- Koivulehto, J. 1983, Suomalaisten maahanmuutto indoeurooppalaisten lainasanojen valossa. – SUSA 78, s. 107–132.
- Laučjute, Ju. 1985, O metodike issledovanija i interpretacii obščej baltoslavjanskoj leksiki. – Baltu valodas senāk un tagad, Rīga, 25–31.
- Mandel, M. 1993, Läänemaa esiajalugu. – Läänemaa, Haapsalu. Lääne Elu, lk 9–52.
- Mažjulis, V. 1964, Lingvističeskie zametki k baltijskomu etnogenezu, Moskva.
- Maziulis, V. 1981, Apie senoves vakarų baltus bei jų santykius su slavais, ilirais ir germanais. – Iš lietuvių etnogenezes, Vilnius, 5–11.
- Moora, H. 1956, Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil. – Eesti rahva etnilisest ajaloost, Tallinn, lk 41–119.
- Moora, H. 1965, Maanviljelyen varhaishistoria virolaisilla ja heidän naapurikansoillaan. – Kotiseutu 6, Forssa, s. 135–144.
- M[ä]g[iste], J. 1936 [rets.], J. Kalima, Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat. (SKST 202.) – EK 6, lk 182–186.
- Nieminen, E. 1934, Der Stammauslaut der ins Urfinnische entlehnten baltischen ā-feminina und die Herkunftsfrage. – FUF XXII, S. 5–66.
- Nieminen, E. 1957, Itämerensuomalaisten kielten vanhimmista balttilaisperäisistä lainasanoista kuvastuvia balttilaisen lähdekielen ominaisuuksista. – STEP 1956, Helsinki, s. 190–209.
- Nieminen, E. 1959, Beiträge zu den baltisch-ostseefinnischen Berührungen. – Rakstu krajums. Veltijums akademikim profesoram Dr. J. Endzelinam vina 85 dzives und 65 darba gadu atcerei, Riga, S. 201–210.
- Nieminen, E. 1963, Finnisch *sii*. – LKK, S. 177–182.
- Rätsep, H. 1959, Lisamaterjali eesti keele *uh* > *hv* metateesi kohta. – ESA IV. Tallinn, lk 77–90.
- Saareste, A. 1953, Länsi-Viron sanaston suhteesta suomen kieleen. Suomi 106: 3, Helsinki.
- Sammallahti, P. 1977, Suomalaisen esihistorian kysymyksiä. – Vir., s. 119–136.
- Sedov, V. 1985, Rannaja etniceskaja istorija baltov. – Problemy etniceskoj istorii baltov. Tezisy dokladov mezrespublikanskoj naucnoj konferencii, Riga, str. 92–95.
- Setälä, E. N. 1932, Soome sugu rahvaste eelajalugu, Tartu.
- SKES = Toivonen, Y. H., Itkonen, E., Joki, A. J., Peltola, R. 1955-1981, Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VII, Helsinki.
- Stang, Chr. S. 1966, Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen, Oslo.
- Suhonen, S. 1973, Die jungen lettischen Lehnwörter im Livischen (SUST 154), Helsinki.
- Suhonen, S. 1980, Balttilaisten lainasanojen levikistä ja merkityspiirteistä itämerensuomalaisissa kielissä. – Vir., s. 189–211.

- Suhonen, S. 1988**, Die baltischen Lehnwörter der finnisch-ugrischen Sprachen. – The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. Edited by Denis Sinor, Liden, New York, København, Köln, pp. 596–615.
- Thomsen, V. 1890**, Berøringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog, København.
- Thomsen, W. 1931**, Berührungen zwischen den finnischen und den baltischen (litauisch-lettischen) Sprachen. – Samlede Afhandlinger IV. København.
- Toivonen, Y. H. 1953**, Suomalais-ugrilaisesta alkukodista. – *Vir.*, s. 5–35.
- Trubačev, O. N. 1984**, Jazykoznanie i etnogenez slavjan. Drevnie slavjane po dannym etimologii i onomastiki. – *VJa* 2, str. 15–30; 3, str. 18–29.
- Vaba, L. 1977**, Läti laensõnad eesti keeles, Tallinn.
- Vaba, L. 1988**, O probleme baltijskih zaimstvovanij v volzsko-finskih jazykah. – *Baltistica* XXIV/2, Vilnius, str. 178–184.
- Vaba, L. 1989**, Balti laensõnad läänemeresoome maastikusõnavaras. – *Keel ja Kirjandus* nr 3, lk 138–141, nr 4, lk 206–218.
- Vaba, L. 1990a**, Balti fragment eesti mesindussõnavaras? – Eesti keele ja kirjanduse kateedri töid I (E. Vilde nim. Tallinna Pedagoogiline Instituut.), Tallinn, lk 35–45.
- Vaba, L. 1990b**, Die baltischen Sonderentlehnungen in den ostseefinnischen Sprachen. – Itämerensuomalaiset kielikontaktit. Itämerensuomalainen symposium 7. kansainvälisessä fenno-ugristikongressissa Debrecenissä 27.8.–1.9.1990 (Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 61), Helsinki, s. 125–139.
- Vaba, L. 1990c**, Gibt es ein baltisches Fragment im estnischen Wortschatz der Waldimkeri? – *LU* XXVI/3, S. 173–179.
- Viitso, T.-R. 1982**, On early Loanwords in Finnic. – Symposiumi 82. Suomalais-neuvostoliittolainen itämerensuomalaisen filologian symposiumi 30.8.–2.9.1982. Jyväskylä. Esitelmien referaatit, Jyväskylä, s. 78–79.
- Wied. = Wiedemann, F. J. 1973**, Estnisch-deutsches Wörterbuch. 4. unveränderter Druck nach der von J. Hurt redigierten Auflage, Tallinn [St. Petersburg 1893].